Н.І. Гражевська, д-р екон. наук, доц.

ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ДЕТЕРМІНАНТИ СИСТЕМНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ ЕКОНОМІК

Статтю присвячено дослідженню глобалізаційних чинників трансформації посткомуністичних економік в контексті розмежування об'єктивних основ сучасного світогосподарського розвитку та конкретних соціально-економічних форм його реалізації.

The article is devoted to globalization determinants of post-communist transformation of economies based on separation of objective foundations of modern world economic development and the specific socio-economic forms of globalization processes.

Ключові слова: глобалізація, посткомуністичні трансформації, екзогенні та ендогенні чинники посткомуністичних трансформацій, мега-, макро- та мезорівневі перехідні процеси, "інституційна зміна" світової економіки.

Keywords: globalization, post-communist transformation, exogenous and endogenous factors of post-communist transformations, mega-, macro-and mezotransitions, "institutional" change of the world economy.

Аналіз творів вітчизняних та зарубіжних дослідників засвідчує концептуальну розмаїтість в осмисленні ключових чинників, механізмів та наслідків посткомуністичних трансформацій. Зокрема, прихильники синергетичної парадигми трактують розбудову командно-адміністративної економіки як руйнування розвинених самоорганізаційних засад еволюції суспільства та біфуркаційне перетворення складної структури в більш просту й, відповідно, менш ефективну. Йдеться про те, що на фоні довготривалої тенденції закономірного ускладнення соціальної матерії, такі революційні перетворення виявилися не прогресом, а регресом [4, с. 25]. Відтак трансформація посткомуністичних економік пов'язується з наростанням ентропії та закономірним переходом суспільства в нестійкий стан внаслідок зміни констант середовища понад поріг їхньої стійкості.

Історія розвитку країн колишнього СРСР підтверджує, що до початку 90-х років XX ст. дійсно було перевищено критичний рівень найважливіших параметрів, які визначали міцність радянської системи, а саме: гласність та усвідомлення недосяжності цілей комунізму спричинили руйнування комуністичної ідеології; демократизація призвела до втрати керівної ролі компартії та руйнування авторитарної системи управління; диспропорції в економіці досягли критичного значення, зруйнувавши господарську основу соціалістичного устрою.

За цих обставин перехід командно-адміністративних економік до хаотичного стану виявився неминучим. Вплив зовнішніх чинників лише прискорив саморозпад соціалістичної системи та повернення її на траєкторію загальноцивілізаційного розвитку, що ґрунтується на адаптаційних механізмах складноструктурованої змішаної

економіки. Водночас конкретні шляхи зазначених трансформацій визначалися випадковістю спонтанного вибору провідного атрактора в межах спектра реальних можливостей: від поступового формування ринкової економіки із збереженням політичного режиму до паразитарного первісного нагромадження капіталу шляхом привласнення владної та тіньової рент, що зрослися. Весь спектр цих шляхів відобразився в істотних відмінностях сучасних досягнень посткомуністичних країн [4, с. 121].

Значну роль у зазначених трансформаціях відіграла "закритість" країн колишнього соціалістичного табору та відсутність динамічних інформаційних обмінів. На думку відомого західного дослідника, М. Кастельса, посткомуністичні перетворення стали продуктом невідповідності державної монополії на інформацію найважливішим принципам нового способу розвитку, зокрема, "інформаціональному тренду до створення гнучких мереж". З погляду дослідника, здатності системи етатизму реформувати себе у 80-ті роки XX ст. перешкоджали дві головні структурні проблеми: (1) вичерпання екстенсивної моделі економічного зростання, що унеможливило перехід до нової виробничої функції з використанням переваг технологічної революції; (2) надмірна бюрократизація економічного управління й хаотичні наслідки відповідного їй зростання тіньової економіки [7, с. 454].

У зв'язку із цим слід відзначити, що М. Кастель трактує соціалізм як устрій, який знаходиться поза лінією прогресу раціонального, і вже тому передбачає можливість установлення пріоритету політики над економікою з усіма відповідними наслідками. Співзвучною такому підходу є позиція угорського дослідника Я. Корнаї, який стверджує, що, обмежуючи ринок, командно-адміністративна система знижувала як раціональність, так і економічну ефективність через механізми м'яких бюджетних обмежень, регулювання цін, хронічного дефіциту тощо. При цьому соціально-економічна функція нераціонального соціалістичного господарювання полягала у формуванні важелів державного патерналізму як способу збереження цілісності та стабільності суспільства [8, с.123].

Наголошуючи на важливості дослідження ендогенних чинників посткомуністичних трансформацій, слід взяти до уваги, що зазначені перетворення не можуть бути адекватно осмислені без розкриття їхнього тісного зв'язку із глобалізацією людської життєдіяльності. Масштабні зміни, які відбуваються останнім часом у світовому господарському просторі примушують по-новому поглянути на проблеми трансформації посткомуністичних суспільств. Йдеться про відмову від трактування посткомуністичних трансформацій як переходу "від авторитаризму до демократії" або "від держави до ринку" в межах монодисциплінарних досліджень та вихід на перший план міждисциплінарних наукових пошуків, у межах яких нині можна виокремити такі підходи:

1) модернізаційний, прихильники якого розглядають перехід до ринкової економіки та демократичного плюралізму як природну еволюцію, що знаменує собою "кінець історії";

2) неомарксистський, представники якого розглядають перемогу капіталізму в посткомуністичних країнах як підтвердження правильності власної теорії, виходячи з того, що економічні системи Сходу не мали нічого спільного із соціалізмом (комунізмом) у Марксовому розумінні;

3) світ-системний, прихильники якого трактують посткомуністичні транс-формації як поширення глобального ринку на периферію світ-економіки;

4) міжнародної політичної економії, прибічники якого розглядають сучасні соціально-економічні перетворення як "розширення ринку та зустрічний рух політичного втручання на захист суспільства" [18, с. 48].

У зв'язку з цим зауважимо, що глобалізація відноситься до тих небагатьох наукових проблем, які дають змогу системно осмислити та зрозуміти новітні трансформаційні процеси. Йдеться про те, що сучасна мегасистема економічних координат створює той необхідний контекст, у межах якого формуються специфічні риси та властивості національних економік. Відтак дослідження провідних атракторів структурування глобальної економіки поглиблює розуміння рушійних сил та особливостей еволюції трансформаційних суспільств, ініційованих як внутрішніми проблемами розвитку, так і зовнішніми суперечностями руху капіталістичної світ-системи по традиційній траєкторії. З позиції сучасної глобальної еволюції перехідні процеси в більшості посткомуністичних країн поєднують унікальність та концептуальну традиційність. Реалізуючись за сценарієм впливових міжнародних фінансово-економічних організацій, такі трансформації по суті "є революційними лише для країн, у яких вони відбуваються, водночас у широкому розумінні вони є більш ніж еволюційними, оскільки працюють за задумом не на знищення, а на зміцнення панівної у світі традиційної економічної системи" [10, с. 19].

Загальновизнаною є значна різниця в глибині падіння та швидкості пожвавлення господарського розвитку окремих посткомуністичних економік. Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури засвідчує, що зазначені відмінності пояснюються багатьма обставинами. У дебатах останнього часу, як можливе пояснення, фігурують вигідне географічне становище, феномен інституційної залежності від траєкторії попереднього розвитку, близькість до країн із розвиненою ринковою економікою, якість економічного та політичного порядків, гармонійність формальних та неформальних інституцій, успішність процесу демократизації економіки та суспільства, конгруентність нових та старих інституцій тощо. Водночас здійснені прихильниками теорії господарського порядку вимірювання та аналіз інституційного розвитку з допомогою індексів економічної свободи, демократизації, глобальної конкурентоспроможності тощо та їхнє співставлення з макроекономічними показниками посткомуністичних країн дозволили дійти таких висновків:

- прослідковується взаємозв'язок між прогресом перетворень в галузі господарського порядку та загальним станом економічного розвитку;
- населення згодне миритися з авторитарними або недемократичними режимами доти, доки в процесі трансформації спостерігаються успіхи;
- якість політичного та економічного порядку розвиваються відносно збалансовано, однак до цього часу невідомо, який з цих часткових порядків є більш впливовим;
- успіху досягли країни, де була проведена рішуча й послідовна політика приватизації, яка стимулювала створення нових підприємств;
- забезпечення відкритості в галузі зовнішньоекономічних зв'язків у процесі трансформації справило позитивний вплив на соціально-економічний розвиток, оскільки

фаза економічного оздоровлення в країнах, які швидко відкрили свої ринки, настала раніше;

- вкрай важливою як для процесу зростання, так і для загальної довіри до порядку національної економіки виявилася трансформація грошової та фінансової систем;
- успішність загальної політики конкурентного господарського порядку відкрила більші можливості в галузі соціального порядку [1, с. 340–345].

На думку сучасних науковців, дерегуляція та приватизація в постсоціалістичних економіках у багатьох випадках створили нові інвестиційні можливості, збільшили продуктивність у приватизованих компаніях, стимулювали їхнє технологічне оновлення, підштовхнули економічне зростання в цілому. Однак самі по собі такі перетворення не є механізмами розвитку: їхній вплив на економічне зростання залежить від конкретних заходів або стратегій державного регулювання, пов'язаних з технологічною та освітньою політикою, які забезпечують постачання країни інформаціональними чинниками виробництва. Відтак для колишніх соціалістичних країн значення переходу до нової економічної системи полягає не лише в становленні ринкових відносин, але й у створенні можливостей для руху по шляху переходу до глобального постіндустріального суспільства [2, 11, 16].

У цьому контексті заслуговує на увагу позиція тих дослідників, які підкреслюють необхідність врахування складного взаємозв'язку мега-, макро- та мезорівневих перехідних процесів, зокрема:

- становлення нової соціально-економічної системи та освоєння творчого потенціалу інтеграціонізму;
- утвердження громадянського суспільства з розвиненими демократичними інституціями, що забезпечують самореалізацію особистості та самоорганізацію соціуму;
- поступову зміну соціально-економічного генотипу нації в напрямі соціального активізму, відповідальності, самостійності, опори на власні сили та вивільнення творчого потенціалу особистості;
- розвиток соціально та екологічно орієнтованої змішаної економіки, у якій оптимально взаємодіють різні форми власності та господарювання;
- започаткування інноваційного типу суспільного відтворення із пріоритетним розвитком п'ятого та шостого технологічних укладів;
- становлення сучасної національної економіки відкритого типу [6, с. 369–371].

Таким чином, процес посткомуністичних трансформацій є багатомірним та динамічним, безпосередньо пов'язаним із розгортанням постіндустріальних тенденцій. За цих обставин загострюється потреба в розмежуванні об'єктивних основ сучасного світогосподарського розвитку та конкретних соціально-економічних форм реалізації глобалізаційних процесів. Зазначені відмінності прослідковуються в контексті діалектики загального та особливого, змісту та форми, сутності та явища, складних причинно-наслідкових взаємопереходів тощо. Йдеться про те, що обмежена рамками капіталістичної світ-системи, сучасна глобалізація "має свій власний набір економічних правил, які базуються на відкритті, дерегуляції та приватизації національних економік із метою зміцнення їхньої конкурентоспроможності та збільшення привабливості для іноземного капіталу", що означає "поширення капіталізму

вільного ринку практично на всі країни світу" [17, с. 9]. Її ідеологічною основою є логіка так званого "ортодок-сального ринкового фундаменталізму" [12, с. 114], пов'язана з утвердженням суто ринкових мотивів і принципів поведінки у всіх сферах суспільного життя та відторгненням фундаментальних морально-етичних, духовних цінностей, накопичених людством у процесі історичної еволюції: справедливості, солідарності, соціальної злагоди, безпеки, добробуту майбутніх поколінь.

Важливо підкреслити, що реалізація неоліберальної моделі глобалізації руйнує трансформаційний потенціал посткомуністичних економік, які функціонують у несприятливих умовах зростання нестійкості світогосподарської системи та прискореного входження в структури уже сформованих міжнародних зв'язків. Пошуково-експериментальний характер економічних та інституційних перетворень у цих країнах доповнюються розщепленням національних господарських комплексів; випереджаючою зовнішньоекономічною лібералізацією, яка створює переважно зовнішній, а не внутрішній тиск на національних товаровиробників, ускладнюючи можливості їх пристосування до конкурентного середовища; прискореною лібералізацією валютно-фінансової сфери, що формує передумови для перекачування капіталу з проблемного реального сектору в більш гнучкий сектор валютних операцій та операцій з цінними паперами; скороченням можливостей національних урядів щодо регулювання торгівлі, конкурентних відносин, реалізації податкової політики, досягнення цілей суспільного добробуту; підривом національної самодостатності економічного розвитку, зростанням зовнішніх та внутрішніх ризиків трансформаційних економік, пов'язаних з їх перетворенням на меншовартісний придаток розвиненого світу тощо [5, с. 146-147].

Водночас не можна погодитися з тим, що вплив ядра капіталістичної світ-системи на периферію та напівperiферію вичерпується суто негативними наслідками. Реальність набагато складніша. Плідним у цьому контексті є синергетичний підхід, згідно з яким неоліберальна глобалізація формує структуру, яка, досягнувши певного рівня розвитку, сама себе руйнує. За цих обставин першочергового значення набуває розбудова ефективного світогосподарського устрою, здатного самозберігатися та саморозвиватися в умовах глобалізації. Йдеться про фазовий перехід від саморуйнування до тимчасового впорядкування хаосу, досягнення динамічної рівноваги, здатної реалізувати трансформаційний потенціал, накопичений у процесі попереднього розвитку. При цьому "основні дискусії та суперечки розгортаються навколо того, як прийти до нового світового порядку, яким є механізм переходу" [15, с. 277].

На думку Дж. Стігліца, нині глобалізація "не працює" на бідних, на збереження навколишнього середовища, на стабільність світової економіки. Головну причину цього вчений вбачає в існуючій інституційній системі. "На жаль у нас немає світового уряду, відповідального за народи всіх країн, – зазначає дослідник. – Замість цього ми маємо систему, яку можна назвати глобальним управлінням без глобального уряду, в якій купка інститутів – СБ, МВФ, СОТ – і купка гравців – міністерства фінансів, внутрішньої і зовнішньої торгівлі, тісно пов'язані з фінансовими і комерційними інтересами, – домінують на сцені, але

при цьому величезна більшість, яку зачіпають їхні рішення, залишається майже безголосою" [13, с. 249].

Таким чином, йдеться про необхідність формування ефективного інституційного забезпечення розвитку глобальної економіки на основі розширення сфери глобального управління з мікро- та мезорівня (ТНК та їхні мережі) до макро- та мегарівня (міждержавні організації та наднаціональні регулюючі структури інтеграційних утворень). У зв'язку з цим зауважимо, що глобалізація формальних і неформальних інституцій – тривалий та суперечливий процес, який знаходить свій вияв у визнанні примату норм міжнародного права над національними, стандартизації законодавчих норм, поступовому зближенні національних правових систем, поширенні уніфікованих стандартів поведінки в різних сферах суспільного життя тощо. Водночас, на думку сучасних дослідників, процес "перенесення центру ваги в прийнятті рішень у наддержавну сферу тільки розпочинається, він ще не завершений і займе всю першу половину XXI ст., а можливо й весь простір століття" [9, с. 324].

Сучасна глобальна фінансово-економічна криза стимулювала розвиток наукових досліджень в напрямі розробки концепцій та моделей нового глобального управління, за кожною з яких стоїть переплетення прагматичних інтересів та ідеологічних уявлень, поширених у свідомості різних суб'єктів міжнародних економічних відносин. На думку німецького дослідника Д. Месснера, наявні підходи можна згрупувати в чотири основні напрями:

1. Формування єдиного світового уряду, який повинен створюватися "за образом і подобою" держави, наділятися відповідними владними повноваженнями і працювати над тими ж питаннями, над якими працюють національні уряди. Зазначений підхід на сьогодні не знаходить підтримки ні в політичних, ні в наукових колах, тому що за умов величезної різноманітності політичних систем, традицій та рівнів економічного розвитку він виглядає нереальним.

2. Реформування міжнародних організацій, насамперед ООН, яка має стати центральною ланкою глобального управління. Опоненти такого підходу звертають увагу на можливість надмірної централізації влади в рамках однієї міжнародної організації, а також на нездатність ООН до реформування внаслідок закостенілої структури, яка відображає реалії минулої епохи.

3. Утвердження однополярності світу та легітимізацію гегемонізму США, які, на думку З. Бжезинського, займають лідируючі позиції в стратегічних сферах соціально-економічного розвитку суспільства: військово-політичній, економічній, технологічній та масової культури [3, с. 130]. В основі зазначеного підходу лежить неоліберальна теорія гегемоніальної стабільності, яка розвивалась у 70-80 роки XX ст. Р. Коженим, Ст. Краспером та ін. Вивчаючи взаємозв'язок стабільності економічного режиму та наявності певної держави-лідера, зазначені дослідники дійшли висновку, що існування такого гегемона забезпечує стабільний міжнародний економічний розвиток. Однак ідея однополюсного світу, нав'язування правил, ігнорування національної своєрідності, інтересів і цілей інших потужних акторів викликає різке неприйняття.

4. Визнання поліцентричності світу та необхідності участі в глобальному управлінні не лише держав та міждержавних утворень, а й інших акторів. Йдеться про формування нового світопорядку з врахуванням сучасних реалій та інтересів різних суб'єктів – держав, міждержавних організацій, неурядових об'єднань, впливових фінансових та бізнес-структур. Однак складність та різноманітність інтересів останніх роблять такі домовленості малоймовірними. На думку сучасних дослідників, швидше за все, перерозподіл управлінських функцій буде відбуватися шляхом спроб та помилок, з великою ймовірністю неочікуваних дій. Відтак слід вести мову (принаймні на першому етапі) не про глобальне управління, а про глобальне регулювання, не забуваючи, що сторони, які беруть участь у цьому процесі, прагнуть насамперед забезпечити власні інтереси та інтереси своєї політичної та ділової еліт [14, с. 409–410].

На думку автора, плідним щодо вирішення проблеми формування нової системи глобального регулювання є синергетичний підхід, спрямований на виявлення ролі та значення процесів самоорганізації світогосподарської системи на основі формування глобального громадянського суспільства та глобального соціального капіталу. Йдеться про те, що розвиток сучасних комп'ютерно-комунікаційних технологій забезпечує матрично-мережевий, горизонтальний принцип інтеграції різнорідних типів діяльності та знання. Внаслідок дії синергетичних ефектів у достатньо хаотичному інформаційному масиві Інтернету утворюються "кристалізаційні точки" базових інтересів, які можуть стати центрами соціальних взаємодій та виникнення співтовариств нового типу, здатних переходити з віртуальних у реальні структури й навпаки. Вибудовуючи інституційну конфігурацію сучасного суспільства, форуми, "зустрічі" представників світової владної економічної, політичної, інформаційної еліти, масмедіа, міжнародних суспільних рухів ускладнюють та урізноманітнюють владні відносини та технології соціального управління, забезпечуючи повернення до принципів багатосторонності, що були відкинуті під впливом помилкової віри в саморегулівні ринкові сили.

Таким чином, врахування глобалізаційних детермінант трансформації посткомуністичних економік сприяє парадигмального прориву в суспільній свідомості, перегляду та перебудови системи міжнародних відносин на засадах загальнолюдських цінностей, формування нового світопорядку на основі демократичних міжнародних процедур та механізмів, які відповідають потребам забезпечення гідного майбутнього людства.

Література:

1. Анализ экономических систем: основные понятия теории хозяйственного порядка и политической экономики / [Вэльш Томас, Крюссельберг Ханс-Гюнтер, Ляйпольд Хельмут, Майер Вильгельм, Петерхофф Райнхард]; под общ. ред. А. Шюллера и Х.-К. Крюссельберга. – [6-е изд., доп. и испр.]. – М.: ЗАО "Издательство "Экономика", 2006. – 346 с.

2. Базилевич В. Д. Еволюція парадигми економічної теорії та її вплив на трансформацію економічних систем / В. Д. Базилевич // Вісник КНТЕУ. – 2001. – №1. – С. 5–12.

3. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / З. Бжезинский; пер. с англ. Г. Г. Пирогова. – М.: Международные отношения, 1999. – 256 с.
4. Вагурин В.А. Синергетика эволюции современного общества / Вагурин В. А. – Луганск: Копицентр, 2005. – 200 с.
5. Гражевська Н. І. Економічні системи епохи глобальних змін: [монографія] / Гражевська Н. І. – К.: Знання, 2008. – 431 с.
6. Закономерности и перспективы трансформации общества. Матер. к V Междунар. Кондратьевской конф.: В 3 т. / [под ред. Ю. В. Яковца]. – М.: МФК, 2004. – Т. 3. – 2004. – 247 с.
7. Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура / Кастельс М.; пер. с англ. Верпаховского Б. Э. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 607 с.
8. Корнаи Я. Социалистическая система. Политическая экономия коммунизма / Корнаи Я. – М.: НП "Журнал "Вопросы экономики", 2000. – 672 с.
9. Кузык Б. Н. Россия-2050: стратегия инновационного прорыва / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец. – М.: ЗАО "Издательство "Экономика", 2004. – 632 с.
10. Кушлин В. И. Траектории экономических трансформацій / Кушлин В. И. – М., 2004. – 310 с.
11. Неоэкономика: очерки теории и методологии / Под ред. А. В. Бузгалина. – М.: Экономический ф-т МГУ, ТЕИС. – 2003. – 244 с.
12. Сорос Дж. Криза глобального капіталізму. Відкрите суспільство під загрозою / Дж. Сорос; пер. з англ. Руслана Ткачука, Андрія Фролкіна. – К.: Основи, 1999. – 259 с.
13. Стиглиц Дж. Ю. Глобализация: тревожные тенденции / Дж. Ю. Стиглиц; пер. с англ. и примечания Г. Г. Пирогова. – М.: Национальный общественно-научный фонд 2003. – 304 с.
14. Цивилизационная структура современного мира: в 3-х т. / [Пахомов Ю. Н., Павленко Ю. В., Крымский С. Б., Ковалева А. И., Кутуев П. В.]; под ред. Ю. Н. Пахомова, Ю. В. Павленко. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1: Глобальные трансформации современности. – 686с.
15. Чистилин Д. К. Самоорганизация мировой экономики: Евразийский аспект / Чистилин Д. К. – М.: ЗАО "Изд-во "Экономика", 2004. – 238 с.
16. Aslund, Anders. Lessons of the First Four Years of Systemic Change in Eastern Europe / Anders Aslund // Journal of Comparative Economics, 1994. – № 19. – P. 22–38.
17. Friedman Th. The Lexus and the Olive Tree: Understanding Globalization. / Th. Friedman. – N.Y.: Anchor Books, 2000. – 469 p.
18. Hettne, Björn. The Political Economy of Post-Communist Development / Björn Hettne // The European journal of Development Research. – 1994. – N 6(1). – P. 45–53.